

«ШКІДНИЦЬКА ЛІНІЯ» У РЕПРЕСИВНІЙ ПОЛІТИЦІ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ЗА ДОБИ «ВЕЛИКОГО ТЕРОРУ» (1937-1938 рр.)

Досліджено репресивну кампанію з боротьби із шкідництвом в аграрному секторі України, як складову «великого терору» 1937-1938 рр. На основі аналізу документів архіву Служби безпеки України, що вперше вводяться до наукового обігу, визначено особливості, механізми, цілі карально-репресивних заходів влади.

Ключові слова: шкідництво, репресії, політика, НКВС, «великий терор».

Исследовано репрессивную кампанию по борьбе с вредительством в аграрном секторе Украины, как составляющую «большого террора» 1937-1938 гг. На основе анализа документов архива Службы безопасности Украины, которые впервые вводятся в научный оборот, определены особенности, механизмы, цели карательно-репрессивных мероприятий власти.

Ключевые слова: вредительство, репрессии, политика, НКВД, «большой террор».

The article is devoted to investigation of repressive campaign against the sabotage in the Ukrainian agriculture during the «Great terror» 1937-1938. Based on the unknown documents from the archive of Security service of Ukraine, the author defines the features, mechanisms, purposes of the punitive-repressive measures of authorities.

Key words: sabotage, repressions, policy, NKVD, «Great terror».

Доба «великого терору» 1937-1938 рр. закарбувалася у народній пам'яті, як період наймасовішого терору, жертвами якого стали мільйони наших співгромадян. Тому дослідження даної проблеми, крім суто наукової, містить й важливу моральну складову: відновлення історичної справедливості щодо жертв сталінсько-єжовської чистки, проголошених «диверсантами», «шкідниками», «ворогами народу».

За останні роки науковцями чимало зроблено для висвітлення механізмів, причин, наслідків «великого терору», що доводять праці В. Васильєва [1], Ю. Шаповала [9], В. Данилова [7]. Своєрідним підсумком вивчення подій 1937-1938 рр. стало видання збірника документів «Великий терор в Україні. «Журкульська операція» 1937-1938 рр.» [2]. Однак, не зважаючи на досягнення вітчизняної та зарубіжної історіографії, залишається ряд аспектів проблеми, що вимагають окремого комплексного дослідження.

Серед них – репресивна кампанія по боротьбі зі шкідництвом у аграрному секторі республіки, що стала важливою складовою «ве-

ликої чистки» 1937-1938 рр. на селі, висвітлення якої й є метою даної публікації.

Як свідчать документи, головними чинниками чекістської антишкідницької операції 1937-1938 рр. слід вважати системні проблеми функціонування усупільненого аграрного сектора. Реалізація протягом 1933-1936 рр. курсу, спрямованого на організаційно-господарське зміцнення колгоспів, не дозволила владі подолати «кризу колгоспного ладу». Низька продуктивність праці, безгосподарність залишалися «родимими плямами» колективної системи господарювання, побудованої на відчуженні виробників від засобів виробництва. Намагання Кремля за умов наростаючої деградації аграрного сектора збільшувати вилучення сільськогосподарської продукції призвело до того, що голод перетворюється на жахливу буденність у житті колективізованого села. Невдоволення селян соціально-економічною ситуацією в країні змушувало владу шукати шляхи суспільної стабілізації.

У пост-голодоморний період звичним методом заспокоєння «колгоспної маси» стали

каральні акції проти шкідників, яких звинувачували у навмисному знищенні худоби, збіжжя, сільськогосподарської техніки. У контексті цих акцій слід розглядати і масштабну чекістську операцію по боротьбі зі шкідництвом у системі сільського господарства 1937-1938 рр., яка стала своєрідним апогеєм анти-шкідницької репресивної політики більшовицького керівництва держави.

Перший репресивний удар під час цієї кампанії Кремль спрямував проти шкідників у заготівельному секторі. 31 серпня 1937 р. Й. Сталіним та В. Молотовим була підготовлена спільна директива ЦК ВКП(б) і РНК СРСР «Про боротьбу з кліщем», у якій стверджувалося, що *«внаслідок шкідництва в органах Комітету заготівель хлібні елеватори, склади і млини були заражені кліщем»*. І дійсно, ситуація зі зберіганням збіжжя в українському селі залишалася критичною з початку суцільної колективізації, що призводило до значних втрат урожаю. Але це був результат дії не суб'єктивного фактору – шкідництва заготівельників, а об'єктивного – відсутності необхідної кількості елеваторів, коштів на чистку зерна, а також кваліфікованих кадрів. Перманентні чистки персоналу призводили до того, що місце досвідчених працівників займали випадкові особи. Між тим директива вирішувала проблему звичним сталінським методом – завідуючих заготівельних пунктів, хлібних складів, директорів елеваторів і млинів попереджали, що за антисанітарний стан складів, приміщень, елеваторів, млинів, порушення правил зберігання зерна, боротьби з кліщем, *«вони будуть притягатися до кримінальної відповідальності, як шкідники і вороги народу»* [8, с. 301].

Циркуляр Прокуратури СРСР від 2 вересня 1937 р. деталізував порядок застосування сталінської директиви. Місцеві прокуратури зобов'язували миттєво реагувати на «сигнали» про шкідництво, проводити прискорене слідство *«з закінченням у п'ятиденний строк, притягуючи винних до відповідальності за статтею 58-7 та відповідними статтями КК союзних республік, як шкідників, ворогів народу, забезпечивши застосування судами жорстких заходів аж до розстрілу»* [8, с. 302-303].

Наступним кроком у боротьбі зі шкідниками-заготівельниками стала директива

ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 10 вересня 1937 р., яка націлювала на організацію 2-3 показових судових процесів в області з винесенням обвинуваченим розстрільних вироків [8, с. 452]. Показово, що майже одночасно – 11 вересня 1937 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову, яка остаточно розв'язала руки сталінському правосуддю. Згідно з нею обвинувачувальний висновок у справах про контрреволюційне шкідництво та диверсії мав надаватися обвинуваченим лише за одну добу до розгляду їх справи у суді, касаційне оскарження заборонялося, розстрільні вирoki виконувалися негайно після відхилення прохань засуджених про помилування [8, с. 452].

У контексті анти-шкідницької кампанії у заготівельному секторі слід розглядати й циркуляр Прокуратури СРСР від 9 вересня 1937 р., який визначав новий порядок розслідування справ, пов'язаних з порушеннями постанови РНК СРСР «Про заходи щодо покращення насіння зернових культур» від 29 червня 1937 р. Згідно з ним такі злочини, як *«використання насіння зернових, насінневих ділянок колгоспів та радгоспів на будь-які інші потреби, крім насінневих»*, а також *«змішування на елеваторах «Заготзерно» і Держсортфонду» різних сортів зерна»* або *«сортowego зерна з несортовим»*, дозволялося кваліфікувати за статтями 58-7, 109 КК РРФСР або відповідними статтями КК союзних республік. Термін розслідування цих справ скорочувався до п'яти днів, після чого прокуратури мали забезпечити їх негайний розгляд у суді [8, с. 304].

«Полювання на відьом» у заготівельному секторі республіки почалося після арешту 4 серпня 1937 р. голови Комітету заготівель при РНК СРСР І. Клейнера. 11 серпня 1937 р. партійно-радянським органам і заготівельним апаратам республік та областей надіслали директиву, підписану Й. Сталіним і В. Молотовим. У ній І. Клейнера називали *«ворогом народу, що організував шкідництво в області хлібозаготівель, будівництва хлібних елеваторів, заготівлі і зберігання сортowego насіння»*. Перед партійно-радянськими організаціями і працівниками заготівельного апарату ставилося завдання – *«викоренити і ліквідувати всі наслідки шкідництва ворога народу Клейнера»*, а саме: *«перевірити всю*

практику роботи Комітету заготівель, особливо «Заготзерно» й суворо покарати всіх, хто намагався або спробує завадити справі хлібозаготівель і справі утворення, зберігання і використання фонду чистосортного насіння зернових культур» [8, с. 296].

На виконання вказівки Кремля НКВС УРСР починає масштабну операцію з «виявлення», чи скоріше створення, контрреволюційного підпілля у системі Комітету заготівель та «Заготзерно» республіки. Так, вже 20 серпня було заарештовано І. Степанського – уповноваженого Комітету заготівель при Раднаркомі СРСР на Україні, який під час допиту дав потрібні свідчення. У першу чергу, І. Степанський зізнався, що він був членом «антирадянської правотроцькістської організації», а завербував його особисто І. Клейнер. Далі Степанський повідомив про створення ним республіканського осередку контрреволюційної організації шляхом вербовки відповідальних працівників Комітету заготівель і «Заготзерно» УРСР: Я. Розенберга – уповноваженого «Заготзерно» на Україні, І. Полторацького – уповноваженого Київської обласної контори «Заготзерно», О. Передерія – уповноваженого Комітету заготівель по Київській області, Катена – уповноваженого Одеської облконтори «Заготзерно» та інших [3, арк. 149,150].

Після «зізнань» Степанського почалася нова хвиля арештів. 12 вересня заарештували Катена, 14 вересня – Розенберга, які дали свідчення про залучення «до шкідницької діяльності» уповноважених, «керівних працівників обласних контор, периферійних пунктів і елеваторів «Заготзерно» [3, арк. 150,196]. Таким чином, слідчі НКВС УРСР поступово «вибудували» у матеріалах справи «велику антирадянську правотроцькістську організацію, що здійснювала диверсійно-шкідницьку роботу зі знищення і псування хлібних ресурсів у всій системі Комітету заготівель і «Заготзерно» республіки. Організація була побудована за відомчим принципом. До складу керівництва організації входили фактичні керівники Комітету заготівель і «Заготзерно» України: Степанський, Розенберг, Ізраїлевич – заступник уповноваженого «Заготзерно» на Україні, Ткачов – начальник елеваторно-складського сектору і заступник уповноваженого «Заготзерно» на

Україні, Метулинський – начальник децентралізованих заготівель в апараті уповноваженого Комітету заготівель» [3, арк. 404].

Для створення обласних осередків керівництво організації провело вербовку «підвідомчих обласних уповноважених Комітету заготівель і «Заготзерно». Так, Харківський обласний осередок очолювали: Плетнер – уповноважений облконтори «Заготзерно», Славін – уповноважений обласного Комітету заготівель, Бородавко – заступник уповноваженого обласного Комітету заготівель» [3, арк. 405]. Обласні уповноважені, у свою чергу, завербували «безпосередніх виконавців диверсійно-шкідницьких актів – підлеглих їм працівників елеваторів та найбільших хлібних пунктів». Тільки у Київській області «шкідницькі групи були виявлені на Овруцькому, Жашківському, Чорнобильському, Білоцерківському, Тетіївському, Плисківському, Бориспільському, Новоград-Волинському пунктах «Заготзерно» [3, арк. 416,418,419].

Слідство «встановило», що загальносоюзну організацію очолювали Клейнер, Меламед – начальник Всесоюзного об'єднання «Заготзерно» та його заступник – Гольдман, які здійснювали вербовку українських заготівельників починаючи з 1935 р. [3, арк. 406].

«Підривна діяльність» республіканської «правотроцькістської організації» здійснювалася за наступними напрямками:

а) зменшення мучних ресурсів шляхом зниження планів переробки муки і погіршення її якості за рахунок недоброякісних домішок;

б) зрив підготовки технічної бази для хлібозаготівель;

в) організація зайвих і зустрічних перевезень хлібу з метою перевантаження транспорту і здійснення непотрібних витрат;

г) шкідницьке планування кількості елеваторів та їх дислокації;

д) шкідницьке складування і зберігання зерна з метою створення максимально сприятливих умов для зараження зерна шкідниками» [3, арк. 406].

Перелік обвинувачень доводить, що фігурантів «шкідницьких справ» намагалися зробити «крайніми» за ті системні негаразди, які існували у сфері заготівель і зберігання збіжжя. Навіть у матеріалах слідчої справи

стверджувалося, що «матеріально-технічна база системи «Заготзерно» була недостатня і не забезпечувала повного приймання зерна, що надходило від колгоспів» [3, арк. 321]. Системність проблем у заготівельній галузі доводить і той факт, що деякі з фігурантів відкритих процесів 1937 р. вже притягалися до кримінальної відповідальності за скоєння аналогічних «злочинів». Приміром, завідувачого Ходоровським пунктом «Заготзерно» В. Бондаря у 1934 р. засудили за зараження зерна хлібними шкідниками до одного року примусових робіт умовно [10, арк. 141].

Між тим полювання на шкідників в республіці набувало обертів. На виконання директиви НКВС від 11 вересня 1937 р. Наркомат внутрішніх справ УРСР командировав до областей оперативних співробітників, які мали «активізувати боротьбу зі злочинними складуванням і зберіганням збіжжя» та ліквідувати наслідки шкідництва. Одночасно обласні управління НКВС направили своїх співробітників до районів, де були розташовані заготпункти, елеватори і млини з великою кількістю зараженого зерна [3, арк. 213-214]. Зрозуміло, що чекісти займалися не лише виявленням і очищенням зараженого зерна. У першу чергу, співробітники НКВС шукали міфічних «шкідників». У результаті з 10 вересня до 1 жовтня 1937 р. органи НКВС заарештували 691 працівника Комітету заготівель і системи «Заготзерно», у тому числі 165 техноруків заготпунктів, 129 завідуючих заготпунктами, 106 завскладами, 37 завідуючих елеваторами, 16 працівників облзаготзерно, 11 керівників комітету заготівель. Наймасовіші арешти провели у Київській області – 174 особи і Дніпропетровській – 136 осіб [5, арк. 280]. Одночасно в республіці відбулося 15 процесів над шкідницькими групами, під час яких засудили 53 особи: 30 осіб – до розстрілу і 13 осіб – до 10 років ув'язнення [4, арк. 1]. Зокрема, до кримінальної відповідальності було притягнуто керівництво Ржищівського пункту «Заготзерно», яке звинуватили у навмисному псуванні зерна, зараженні зерна хлібними шкідниками – кліщем і довгоносоком. 21 вересня 1937 р. виїзна сесія спецколегії Київського обласного суду засудила завідувачого Ржищівським пунктом М. Романова, технорука С. Морейніса, завідувачого Ходоровським пунктом В. Бондаря

до смертної кари – розстрілу, завідувачого складами Т. Ганжура і уповноваженого комага по Ржищівському району Р. Сопілкова – до 10 років ув'язнення, заступника завідувачого Ржищівського пункту А. Гапона – до 3 років ув'язнення, завідувачу лабораторією О. Чеботарьову – до 4 років [10, арк. 142]. Відкриті судові процеси над заготівельниками організували у Кременчуцькому, Красноградському і Шишацькому районах Харківської області [3, арк. 162].

Документи свідчать, що здійснюючи боротьбу зі шкідництвом, місцеве керівництво прагнуло перевищити «планові показники», встановлені Кремлем, оскільки розуміло, що «краще перевиконати, ніж недовиконати». Так, секретар Київського обкому КП(б)У Кудрявцев у телеграмі до ЦК ВКП(б) від 16 вересня 1937 р. повідомляв про організацію трьох показових процесів над «шкідниками-заготівельниками»: 18 вересня над керівництвом Ржищівського пункту «Заготзерно», 20 вересня – Фастівського і 25 вересня – над працівниками Білоцерківського елеватору. При цьому Київський обком прохав дозволу на проведення додаткового показового процесу над колишнім уповноваженим Комітету заготівель по Київській області Пердерієм і працівниками «Заготзерно» Полторацьким і Мусатовим [8, с. 454].

Перевищення встановлених квот на 2-3 показових судових процеси в області доводить і доповідна записка А. Вишинського, в якій повідомлялося, що станом на 20 вересня 1937 р. у виробництві органів прокуратури УРСР перебувало 50 заготівельних справ (це на 7 областей і Молдавську АРСР) [8, с. 472]. Завдяки зусиллям НКВС УРСР до 13 жовтня кількість заарештованих зросла до 706 осіб, а до 5 жовтня провели 24 судових процеси над «шкідницькими групами», засудивши 85 осіб, з них 46 осіб – до розстрілу [5, арк. 281].

Звертає на себе увагу той факт, що, незважаючи на регулярні звіти НКВС УРСР про поступове зменшення кількості зерна, зараженого кліщем, ситуація у цій галузі кардинально не змінилася. До того ж почали відчуватися наслідки «чисток» заготівельних пунктів. Так, у спецповідомленні НКВС СРСР від 22 жовтня 1937 р. мимохідь визнавалося, що однією з причин незадовільної роботи із кліщем є нестача нових кадрів на

елеваторах і заготівельних пунктах замість заарештованих шкідників. За даними Прокуратури СРСР від 10 грудня 1937 р. за звинуваченнями у шкідництві у системі «Заготзерно» УРСР було порушено 205 справ, із яких 90 справ розглянули у суді. До кримінальної відповідальності було притягнуто 575 осіб, із них 162 особи засудили до вищої міри покарання [8, с. 516].

Органи НКВС республіки продовжили пошуки шкідників-заготівельників і наступного року. Під час хлібозаготівельної кампанії 1938 р. знову були виявлені «антирадянські правотроцькістські організації» в обласних конторах «Заготзерно»: Кам'янець-Подільській, Житомирській, Одеській, Полтавській, Сталінській (Маріупольській і Старокаранський елеватори). Перелік звинувачень, що пред'являлися фігурантам заготівельних справ 1938 р., скоротився до двох пунктів: *«зрив підготовки технічної бази «Заготзерно» до приймання хлібу нового врожаю»* і псування збіжжя на складах [6, арк. 509]. Приміром, завідуючого Житомирської обласної контори Онуфрійчука і головного інженера Ротмістрова звинуватили у тому, що вони надсилали на будівництво осіб із сумнівним минулим, які зривали роботи на складах [6, арк. 513].

Наступним напрямом «великої чистки» на селі стала *«боротьба зі шкідництвом у тваринництві»*, проголошена черговою директивою Й. Сталіна та В. Молотова від 2 жовтня 1937 р. У директиві безапеляційно стверджувалося, що *«за останній рік внаслідок шкідництва в галузі тваринництва, колгоспники втратили сотні тисяч голів великої рогатої худоби і коней, не кажучи про загибель дрібної рогатої худоби»*. Кремль викривав і напрями шкідництва: проведення актів бактеріологічної диверсії шляхом зараження худоби епідеміологічними захворюваннями; зрив постачання ветпрепаратів і дезінфікуючих засобів до районів; шкідницьке скорочення посівних площ з метою скорочення посівної бази. Аби захистити *«колгоспи і радгоспи від шкідницької діяльності ворогів народу»*, ЦК ВКП(б) і РНК СРСР зобов'язали партійне і радянське керівництво республіки та областей негайно організувати від 3 до 6 показових процесів над шкідниками у тваринництві: ветеринарами, зоотехніками, лаборантами

біофабрик, працівниками місцевих земельних і радгоспних органів. До засуджених шкідників мали застосовувати вищу міру покарання – розстріл [8, с. 486].

У рамках нової репресивної операції НКВС УРСР ліквідував у системі ветеринарного управління республіканського Наркомзему *«велику диверсійно-шкідницьку організацію»*, яку очолювали начальник управління Поздняков, його заступник Козирев, начальник конуправління Невалений, директор Українського інституту експериментальної ветеринарії Фірсов. Контрреволюційна організація ветеринарів була створена ще у 1932 р. *«з метою послаблення економічної і оборонної могутності країни»* і керувала *«здійсненням бактеріологічної і хімічної диверсії у галузі тваринництва на Україні»*. Очільники організації завербували керівників ветеринарних, тваринницьких, конярських відділів обласних земельних управлінь і ветеринарних спеціалістів, які у свою чергу залучили до *«підривної роботи значну кількість низових ветеринарних і зоотехнічних спеціалістів, конюхів та інших осіб, що обслуговували кінське поголів'я у колгоспах»* [6, арк. 29]. Приміром, у Вінницькій області начальник ветуправління Наркомзему УРСР П. Поздняков створив диверсійну організацію, яку очолювала трійка у складі начальника ветуправління облЗУ Лебедева, завідуючого облветбаклабораторією Новгородова, директора облветснаба Д. Позднякова (брата П. Позднякова). Осередки Вінницької групи, які здійснювали *«практичну роботу з диверсії»*, формувалися за принципом територіального розташування ветлабораторії. Обласна трійка керувала всією діяльністю організації в області, проводила вербовки нових членів, постачала осередкам отруту для знищення коней [6, арк. 31,32].

Українські ветеринари-шкідники здійснювали бактеріологічну диверсію не самостійно, а за завданням *«агента німецької розвідки»* – директора Всесоюзного інституту експериментальної ветеринарії Густава Мартина. Подібне звинувачення надавало *«шкідницькій справі»* додаткового німецько-фашистського й військового забарвлення. До німецько-військового, а згодом ще й польського контексту логічно вписувалося обвинувачення фігурантів справи у навмисному

отруєнні худоби у прикордонних областях України: Кам'янець-Подільській, Вінницькій, Київській, Чернігівській, *«щоб послабити боєдатність найближчого тилу»*, а також у підготовці *«масштабної диверсії у пунктах концентрації кінноти Червоної армії»* на початку майбутньої війни [6, арк. 29].

Прикордонний напрямок у матеріалах ветеринарної справи з'являється не випадково. НКВС УРСР стверджував, що саме у прикордонних областях України у 1936-1937 рр. *«отруєння і зараження інфекційними епізоотіями худоби, особливо кінського поголів'я»* набули масового характеру. Приміром, у Кам'янець-Подільській області протягом 1936-1937 рр. факти отруєння і загибелі коней були зафіксовані у 166 колгоспах 24 районів. З вересня 1936 р. і до 20 січня 1937 р. в області отруїли 8 050 коней, з яких загинуло 2 859 [6, арк. 25]. Однією з причин загибелі коней стали отрути, які, звичайно, використовувалися для протруєння насінневого матеріалу і боротьби зі шкідниками: формалін, А-10, препарат Давидова, що містив миш'як. Отже, насправді, коні гинули не через шкідництво, а звичайну халатність працівників колгоспу, які годували худобу протруєним зерном.

Однак у більшості випадків, за висновками НКВС, мали місце отруєння, які за клінічними ознаками не підпадали під жодну з відомих отрут. Навіть спеціалісти ветеринарного управління Наркомзему УРСР, командировані до *«вражених отруєннями»* колгоспів, не змогли встановити причини захворювання коней, дійшовши висновку про поширення в Україні так званого *«невідомого захворювання»* (НЗ). НКВС республіки наводило наступні статистичні дані, які свідчили про серйозність проблеми. Так, якщо у 1932 р. «НЗ» захворіло 143 коня, а загинуло від нього 109, то у 1935 р. вже відповідно 249 і 169 коней; у 1936 р. – 893 і 665 коней, у 1937 р. – 9 336 і 5 147 коней [6, арк. 50].

Фабрикація справи ветеринарів-шкідників дозволила владі дати прості відповіді на складні питання. Слідство дійшло висновку, що нібито *«невідоме захворювання»* – це результат отруєння коней учасниками диверсійно-шкідницької організації. Отрута – *«порошок світло-сірого кольору»* виготовлялася в Українському інституті експериментальної

ветеринарії і Вінницькій обласній ветлабораторії учасниками організації Тамаріним і Новожиловим за рецептами, отриманими Козиревим від німецької розвідки у 1932 р. під час поїздки на наукову конференцію до Німеччини. Протягом 1933-1937 р. Новожилов і Тамарін, який, до речі, працював заввідділом фармакології Українського інституту експериментальної ветеринарії, виготовили 16 кілограмів отрути, у той час, як для знищення коня було достатньо 2-3 грамів. Порошок поширювали серед учасників шкідницької організації, переважно ветеринарних працівників, які підсипали отруту до кормів та води [6, арк. 37].

Отримавши від Новожилова і Тамаріна формулу отрути, співробітники НКВС вирішили її перевірити експериментально. Заступник наркому внутрішніх справ УРСР Степанов командировав до Кам'янець-Подільської області спеціальну бригаду у складі лікаря-патологоанатома і двох кваліфікованих хіміків, яка мала остаточно встановити властивості отрути і задокументувати факти отруєнь. Однак, випробовування отрути закінчилося повним фіаско: її дали трьом коням, але вони залишилися живими [6, арк. 44]. Інакше кажучи, формула отрути, яка фігурувала в матеріалах справи, була фікцією, яку вибили під час слідства з обвинувачених.

Між тим провали слідства під час фабрикації справи шкідників-ветеринарів не завадили застосуванню репресій. Так, 10 жовтня 1937 р. Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило рішення Житомирського обкому КП(б)У про проведення трьох показових процесів у Бердичевському, Чуднівському і Новоград-Волинському районах [8, с. 488]. 22 жовтня 1937 р. аналогічну постанову Кремль ухвалив щодо Миколаївської області, де показові судилища мали пройти у Кіровському і Херсонському районах та Великолепетиському каракулівничому радгоспі [8, с. 498]. За даними НКВС УРСР, у жовтні 1937 р. *«показові процеси над учасниками антирадянських шкідницьких груп у галузі тваринництва та ветеринарії»* також планувалися у Василівському, Молочанському, Кам'янсько-Дніпровському районах Дніпропетровської області, Сахновщанському, Великописарівському, Білопільському районах Харківської

області, Бориспільському, Жашківському, Обухівському районах Київської області, Мостовському, Новоукраїнському, Зельцькому районах Одеської області, місті Сталіно Донецької області [4, арк. 74,76,77].

Широта мислення і специфічні навички слідчих НКВС при фабрикації шкідницьких справ проявилися у тому, що залежно від регіонального розташування диверсійні групи ветеринарів набували додаткового контрреволюційного забарвлення. У Чернігівській, Київській, Полтавській областях вони ставали українськими націоналістичними організаціями, а їх члени – колишніми петлюрівцями. У Харківській, Дніпропетровській, Одеській, Донецькій областях діяли шкідницькі групи правих. У Кам'янець-Подільській, Вінницькій і Житомирській областях диверсійні організації працювали за наказами польської і німецьких розвідок [4, арк. 69-77].

Незважаючи на явну абсурдність звинувачень, що висувалися диверсантам-ветеринарам, всі фігуранти шкідницьких справ отримали цілком реальні суворі вирoki. Приміром, «групу ветеринарних працівників, що займалися шкідництвом у Новоград-Волинському і Городницькому районах» Є. Мошенця, І. Кохана, Н. Постанюка, Ф. Мельника, С. Цимбалюка засудили до розстрілу; П. Мисловича – до 15 років ув'язнення, В. Білянського – до 12 років в'язниці [4, арк. 162].

За даними Прокуратури СРСР від 10 грудня 1937 р. протягом репресивної кампанії у республіці було порушено 50 справ, із яких 38 справ розглянули у суді. До кримінальної відповідальності притягнули 193 особи, із них – 98 засудили до вищої міри покарання [8, с. 513]. До початку січня 1938 р. за отруєння кінського поголів'я у республіці заарештували 170 осіб, із них 90 осіб у Вінницькій області, 24 – у Київській, 56 – у Кам'янець-Подільській. Серед заарештованих було 86 ветеринарів, 36 ветфельдшерів, 15 ветсанітарів, 4 зоотехніка і 29 працівників колгоспів [6, арк. 44].

Проведена чистка кадрів не лише не зняла, а навпаки поглибила проблеми ветеринарної галузі. За даними Наркомзему УРСР, станом на 10 січня 1938 р. у земельних органах не вистачало 1 279 ветлікарів із 2 401, передбачених штатним розкладом, тобто половина

вакансій була не заповнена. Через нестачу ветеринарних кадрів у 85 районах республіки ветлікарів взагалі не було, також не працювали 10 ветлабораторій. Не кращою була ситуація і в Наркоматі радгоспів УРСР. Лише 50 радгоспів республіки із 218 були забезпечені ветлікарями, в 154 радгоспах працювали ветфельдшери, а в 14 радгоспах ветеринарний персонал був відсутній. Однак проблеми ветеринарної галузі не стали на заваді антишкідницькій операції НКВС УРСР. З 1 січня 1937 р. до 1 лютого 1938 р. в республіці заарештували 322 ветлікаря [6, арк. 65].

Незважаючи на ліквідацію розгалуженої шкідницької організації ветеринарів, утримання худоби у колективних об'єднаннях республіки не покращилося. На початку 1938 р. «особливо незадовільний стан кінського поголів'я» був зафіксований у Коростенському, Овручському, Баранівському, Бердичівському, Барашівському, Корнінському районах Житомирської області. У колгоспах цих районів коні були виснажені, завошивлені. Хворих коней своєчасно не лікували, що зумовлювало поширення епідеміологічних захворювань. У 1938 р. знову фіксувалися і випадки захворювання коней «невідомою хворобою». Лише з 28 січня до 3 лютого у республіці захворіло «НЗ» 251 коней, з яких 114 загинуло [6, арк. 64].

Тому НКВС УРСР продовжив роботу з виявлення «контрреволюційно-диверсійного підпілля». Так, у Житомирській області станом на 24 лютого 1938 р. заарештували 25 шкідників: ветлікарів, ветфельдшерів, зоотехніків, конюхів тощо. У колгоспі ім. Ілліча Сахновської Ружинського району було ліквідовано «контрреволюційну групу» у складі голови колгоспу А. Зайця і заступник голови В. Горпиніча, яка «спочатку довела коней до повного виснаження, а потім отруїла гнилими кормами, зараженими грибком» [6, арк. 76]. Ця справа є показовою з огляду на те, що «економічно слабкі колгоспи» Житомирської області на початку 1938 р. переживали чергові «продовольчі труднощі». У родинях колгоспників не лише закінчився хліб, вони вже доїдали картоплю. Приміром, в Андрушівському районі голодували 40 родин колгоспу «Першого травня» села Криловки, 36 родин колгоспу «Зірка» села Степок, 50 колгоспників колгоспу

ім. Молотова села Зарубіжне [6, арк. 199]. Не дивно, що за відсутності продовольства для людей, нічим було годувати й худобу. За цих умов застосування репресій проти шкідників і диверсантів у галузі тваринництва виглядає особливо цинічно.

Підсумовуючи, зазначимо, що показове покарання посадовців, призначених винними за системні негаразди в аграрному секторі, мало черговий раз продемонструвати колгоспній масі прагнення влади забезпечити ефективне функціонування колективного виробництва. Кремль, не випадково, спрямував основний репресивний удар проти заготіве-

льників і ветеринарів. По-перше, ці галузі сільського господарства були найбільш проблемними, оскільки не могли розвиватися без належних державних капіталовкладень. Колективні об'єднання, у яких держава вилучала фактично всю вироблену продукцію, не могли збудувати за власний кошт належні приміщення для утримання зерна та худоби. По-друге, розправа над шкідниками-заготівельниками, які нібито навмисно гноїли зерно у голодуючому українському селі, мало зняти соціальне напруження, переадресувавши невдоволення селян з Кремлівських очільників на виконавців їх політики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Васильєв В. Вплив «великого терору» 1937-1938 рр. на економічні процеси в УРСР / В. Васильєв // З архівів ВУЧК-ГПУ-КГБ. – 2004. – № 1/2. – С. 36-58.
2. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937-1938 рр. / Упоряд. С. Кокін, М. Юнге. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Ч. I. – 614 с.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБУ), ф. 16, оп. 30, спр. 74.
4. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 30, спр. 77.
5. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 61.
6. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 31, спр. 62.
7. Данилов В. П. Введение. Советская деревня в годы «Большого террора» / В. П. Данилов // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939: Документы и материалы : в 5 т. – Т. 5: 1937-1939. Кн. 1: 1937 / Под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – С. 7-50.
8. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939: Документы и материалы : в 5 т. – Т. 5: 1937-1939. Кн. 1: 1937 / Под ред В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М. : РОССПЭН, 2004. – 648 с.
9. Шаповал Ю. І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К. : Наукова думка, 1993. – 352 с.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 7168.

РЕЦЕНЗЕНТИ: д.і.н., професор **Г. В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю. В. Котляр**